

A KÖRNYEI AVARKORI ROVÁSÍRÁSOS
FELIRAT

I

A Környe-i koraavarkori temető 60. sírjában egy «elégge gazdag» férfi-temetkezést tártak fel, amelynek mellékletei között egy rovásírásos íjmerevítő csontlemez került elő. Ezt a sír leletanyagának leírásával együtt Erdélyi István tette közzé 1969-ben¹ Leírása szerint a sír leletanyaga a következő volt:

«Férfi, 35—45 éves. Irány Ny—K. Sírmélység 210 cm. Mellékletek: *íjvég*, 4 db, kettő a koponya alatt, kettő a jobb alsó lábszár-csontok felső része mellett; *íjközép*, 2 db, a jobb medencelapát mellett, egyiken karcolt jelek; *nyíl-hegyek*, 7 db, hat háromélű, egy téglalakú, a jobb kulcs-csont felett; *bronzcsat*, ezüstözött egybeöntött paizsalakú csattesttel a jobb kulcs-csonton; *szíjvég*, lemezes, bronz préselt díszítésű, a koponya alatt; *rozetta*, préselt bronz, ólombéléses, 12 db, párosával a jobb felkar-csonton; *akasztó*, bronz, ezüstözött, a jobb felkar-csont felső végénél; *bronzcsat*, egybeöntött pajzsalakú csattesttel, a kereszt-csonton; *nagyszíjvég*, bronz, lemezes, a bal medencelapát közepén; *kisszíjvég*, bronz, lemezes, ezüst előlappal 5 db, egy-egy a jobb és bal medencelapát és a bal alkar-csontok alatt; *övveret*, bronz, szögletes, kettőslemezü, a bal alkar-csont és a medence-csont között; szögletes, kivágott *bronzveret*, a jobb alkar-csont középső részén; *gombaalakú veret*, bronz, ólombéléses, 6 db, a jobb medencelapát felett; *vascsat*, szögletes, a két combcsont között; *szemesgyöngy*, 2 db, a bal lábszár-csont középső részén; 1 db bronz *lemez-töredék*; *kés*, a bal lábszár-csont közepe alatt ferdén; *kova-* és *csiholóvas töredék*.²

Erdélyi az orthoni—jeniszeji türk rovásírás alapján a felirat olvasatát is megkísérelte. Erre vonatkozó elgondolását a következőképpen foglalta össze:

«A 60. sír íjközéplemezének érdekessége a rajta látható bekarcolt rovásírásra emlékeztető jelekben rejlik. A karcolatok jellegéből arra lehet következtetni, hogy azok e g y alkalommal, egyidőben készültek. A jelek egymás mellett, egyre növekvő (ill. csökkenő) nagyságban következnek, sűrűn egymás után. Összesen 14 jelet fedezhetünk fel, amelyek után egy többször egymás után meghúzott vonalú «tamga-szerű» nagyobb jel következik. A tamgaszerű jeltől eltérően, a többi jeleket azok felírója biztos kézzel, ugyanazzal a finom hegyes szerszámmal, egyidőben karcolta be. Nem lehet tehát szó rovásról olyan értelemben, hogy azok az elejtett vad vagy ellenség számát jelölnék.

¹ Erdélyi István: Türk rovásírásos avar felirat Környéről. Ant. Tan. 16 (1969) 209. Ennek német változata is megjelent — Á. Salamon—I. Erdélyi: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Budapest 1971. 51—52.

² Erdélyi I.: i. m. 209.

Induljunk el az egyedülálló nagyobb jeltől. Azonnal szembetűnik, hogy először két jel, egy középen megtört és egy függőleges egyenes vonal, háromszor változik egymás után. Sőt az is világos, hogy a harmadszor megismételt függőleges vonal után a tört vonal ismétlődik meg, egymás után háromszor, azzal a különbséggel, hogy az első és a harmadik tört vonal alsó szárához egy kis párhuzamos vonalat húzott annak írója. Csak ezután, a szinte dekoratív játéknak ható sor után változik meg alapvetően a kép. Következik egy kissé dőlt egyenes vonal, ami még mindég emlékeztet a második jelre, majd megint az ismert tört vonal, de a változatosság kedvéért felső szárához csatlakozik a kis, nagyjából párhuzamos vonalka, azután megint a függőleges vonal következik. Az utolsó előtti jel Y alakú, majd megint egy jelnek is felfogható két egymásnak döntött függőleges vonal zárja a sort. Írjuk le ezt az egészet a mi szemünknek megszokott számsorral:

1, 2, 1, 2, 1, 2, 1 x, 1, 1 x, 2, 1 y, 2, 3, 4 (vagy itt 2, 2)

Amint látjuk, a jelek változatossága nem nagy. Az azt könnyedén és határozottan bekarcoló kéznek ismernie kellett a türk típusú rovásírást, ez kétségtelen még akkor is, ha «feliratunk» felirat voltában kételkedünk is. Megkeresve a felsorolt jelek párhuzamait a türk rovás-jelek között, az alábbi találjuk sorban (jobbról—balra) haladva: (A jeleket a magyar írásnak megfelelő sorrendbe állítottuk)

$o^2s o^2s o^2s 2k o^2k 2s ? 1n^2s 2l (i) \delta$ (vagy $2s^2s$ esetleg).³

Erdélyi olvasási kísérletének nehézsége abban áll, hogy nem ismerte fel a felirat helyzetét. A feliratot fejfelé fordította s ilyen helyzetben kísérlete meg azonosítani az írásjeleket. Ez természetesen csak azoknál a jeleknél sikerülhetett, amelyek alakja fejfelé fordítva is változatlan marad. A felirat helyzetét azután Vásáry István ismerte fel az avar rovásírási feliratokkal foglalkozó 1972-ben megjelent tanulmányában.⁴ Vásáry a feliratot következőképpen elemezte: «The signs are placed in an ever increasing (decreasing resp.) form. There are approximately 12 signs present, but only 3 or 4 letters recur several times. These are > (o, u in the Orkhon-Yenisey script), | (s¹ in all runiform alphabets of Turkish origin), | (k in Nagyszentmiklós, r of the Székely-Hungarian script). The letters in the middle of the line are somewhat obscure.»⁵ Ennek az elgondolásnak módszertani nehézsége az, hogy három különböző rovásírási ábécé segítségével kísérli meg a jelek azonosítását. Ezt később maga Vásáry is felismerte s Erdélyi István 1982-ben megjelent könyvében közölt írástáblázatában a környei felirat általa megkülönböztethetőnek tartott 4 írásjelét már helyesen az orthoni-jeniszeji türk rovásírás alapján a következőképpen azonosítja: $2s, o/u, 2k, 0\check{c}$.⁶

³ Erdélyi I.: i. m. 209—210.

⁴ I. Vásáry: Runiform signs on objects of the Avar Period (6th—8th CC.A.D.). Acta Orient. Hung. 25 (1972) 335 skk.

⁵ I. Vásáry: i. m. 339.

⁶ Erdélyi István: Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. Budapest 1982. 98.t.

II

A környei íj középső merevítő csontlemezőnek⁷ (leltári száma MNM Népv. 61.1.169/c) rovásírásos felirata nem áll egyedül az i. sz. VII—VIII. századi nomád népek leletanyagában. A Tien-San-ban Taš-Tübe lelőhelyen egy olyan lovas sír került elő, amelyben az íj középső merevítő lemezeit is megtalálták. Ezek közül az egyiket vadászjelenet ábrázolása látható; féltérdre ereszkedő vadász íjjával szarvasokra lő.⁸ A közölt rajz azt a benyomást kelti a szemlélőben, hogy az ábrázolás két oldalán egy-egy rovásírásos jelet is bekarcoltak. Baloldalt egy kettős vonással rajzolt, kissé jobbra dülő fordított V látható, amely az orchoni-jeniszeji rovásírás ¹t írásjelével azonosítható.⁹ A jobb oldalon egy erőteljes függőleges vonás figyelhető meg, amelynek alsó részéből kb. 45°-os szögben egy másik vonás indul ki. Ezt egy hevenyészve írt ¹t-nek értelmezhetjük. Ha nem téveszt meg a tusrajz és valóban szándékosan bekarcolt írásjelekkel van dolgunk, nem pedig a rajzot készítő véletlen vonásaival, akkor a ¹t jelet *at*-nak, az ¹t jelet pedig *al*-nak értelmezhetjük. Az első az *at*- 'íjjal lőni'¹⁰

1. kép. A Taš Tübe-i íjmerevítő csontlemez (Pletneva után)

egyek szám második személyű imperativusa, a második pedig az *al*- 'meglőni, elejteni' ige¹¹ hasonló alakja. A felirat jelentése tehát 'lőj! — ejtsd el²!' s ez pontosan összhangban van a vadászjelenet-ábrázolással és az egészet nyilván mágikus jelentőségűnek kell felfognunk.

Míg ebben az esetben az íj csontlemezőnek felirata a rajztechnika miatt kissé bizonytalan, az Aymirli-yi türök temetőben talált íj középső csontlemezőinek rovásírásos feliratai¹² kétségtelenül párhuzamba állíthatók a környei íjlemez feliratával. Az egyik lemez feliratának D. D. Vasil'ev a következő olvasatát adta:

[...] ¹q ¹n ⁰m s u [...]

Valójában a felirat a közölt ábra alapján ítélve 10 írásjelből áll. Jobbról balra olvasva az első rovásjel balra nyitott félkör alakú vonásból áll, amelynek felső és alsó részéből egyaránt 2—2 vonás nyúlik a középpont felé. A jeniszeji

⁷ Így írja le a lemez anyagát A. Salamon—I. Erdélyi: i. m. 51, viszont Erdélyi I.: Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. 183 «szarulemez»-ként említi.

⁸ S. A. Pletneva: Степи Евразии в эпоху средневековья. Moskva 1981. XX. t. 26. A lemezt említi Erdélyi I. is: i. m. 69.

⁹ Ilyen szorosan egymásra írt két vonásból álló ¹t-re példát nyújt D. D. Vasil'ev: Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Leningrad 1983. 107 (Ye 42 felirat).

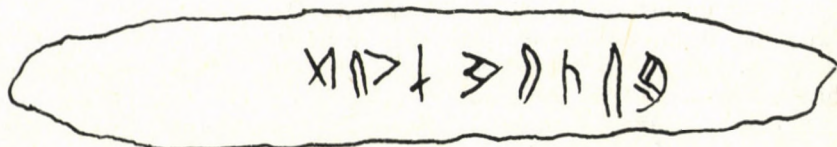
¹⁰ Древнетюркский словарь. Leningrad 1969. (a továbbiakban DTS) 7 és 65.

¹¹ DTS 32.

¹² D. D. Vasil'ev: i. m. 46 (Ye 141, Ye 142), 81 (rajzos kép).

feliratokon a 2g egyik változata¹³ hasonlít leginkább hozzá, azonban ennek félköríve jobbra nyitott és csak három rövid vonás nyúlik belőle a középpont felé. A balra nyitottság a 2k változataira jellemző.¹⁴ Közülük egyes variánsok szintén félkörív-alakúak,¹⁵ azonban csak 1-1 rövid vonás nyúlik belőlük a középpont felé. Ugyanakkor balra nyitott változatok 2g -nél is előfordulnak.¹⁶ Így teljes biztonsággal nem lehet eldönteni, hogy ennek a jelnek az olvasata 2k vagy 2g . A 2k és 2g írásjelek egymásbamosódásának a jensiszeji feliratokon esetleg az lehet a magyarázata, hogy a feliratok nyelvében e korban $k > g$ változás indult meg s ennek következtében e két foném szembenállása bizonytalanává vált.

A 2. betű jól azonosítható: ez az 1s vagy 2s keskeny, fordított V-re emlékeztető változata. Azonos ezzel a 8. írásjel is. A 3. betű Vasil'ev adta 1q meghatározása¹⁷ elfogadható, bár ugyanígy számításba jöhet a 2t olvasat is. A 4. írásjelnél is két olvasat lehetséges: a Vasil'ev ajánlotta 1n ¹⁸ (bár ennek ilyen kettős vonalból formált változata eddig még nem fordult elő) és 1y , amelynek viszont a jensiszeji feliratokon előfordul ilyen változata.¹⁹ Minthogy e betű két jobbra ívelő függőleges vonásból áll, amelyek csak felül érnek össze, arra is

2. kép. Az Aymirlj-i fj egyik középső merevítő lemeze (Vasilev után)

gondolhatunk, hogy e rovásjel valójában két 1n , amelynek felső része a bekarcolásnál egymásba futott. Ebben az esetben tehát olvasata ${}^1n {}^1n$ lenne. Az 5. és 7. betű Vasil'ev adta olvasata kétségtelenül helyes: 0m és o/u . Viszont a 6. jel általa javasolt ${}^1s/{}^2s$ olvasata csak akkor lenne lehetséges, ha nem vennénk figyelembe az alsó felének közepe táján látható keresztvonalát. Erre azonban semmi sem jogosít fel bennünket. E jelet leginkább ${}^0\eta$ -nek határozhatjuk meg, amelynek oldalszára kissé lecsúszott s a bekarcolásnál átfutott a függőleges szár baloldalára is. Ez a jelenség gyakran előfordul a jensiszeji feliratokon.²⁰ Ezután még két jel figyelhető meg. A 9. betű egyenes, függőleges szárból áll, ez világosan ${}^1s/{}^2s$, a 10. írásjel X alakú, tehát kétségtelenül 2d -nek értelmezhető. Így a Ye/141 felirat a fentiek alapján a következőképpen olvasható:

${}^2k/{}^2g {}^1s/{}^2s {}^1q/{}^2t {}^1n/{}^1y$ (vagy ${}^1n {}^1n$) ${}^0m {}^0\eta o/u {}^1s/{}^2s {}^1s/{}^2s {}^2d$

Az ${}^1s/{}^2s$ két változata közül az egyik bizonyára az 1s , a másik az 2s jelölésére szolgál. A választás a két változat közül az 2s jelölésére könnyű, mert a ${}^2k/{}^2g$

¹³ D. D. Vasilev: i. m. 7 (írástáblázat) ${}^2g/11$.

¹⁴ D. D. Vasilev: i. m. 7 (írástáblázat) ${}^2k/1-5,7,9-16, 19-22$.

¹⁵ D. D. Vasilev: i. m. 7 (írástáblázat) ${}^2k/20-21$.

¹⁶ D. D. Vasilev: i. m. 7 (írástáblázat) ${}^2g/4,6,9$.

¹⁷ D. D. Vasilev: i. m. 46.

¹⁸ D. D. Vasilev: i. m. 46.

¹⁹ D. D. Vasilev: i. m. 7 (írástáblázat) ${}^1y/8$.

²⁰ Pl. D. D. Vasilev: i. m. 120 Ye 81 (2).

rovásjel után nyilvánvalóan csak ²s állhat. Ennek következtében az átírás a következőképpen módosul:

$${}^2k/{}^2g \ {}^2s \ {}^1q/{}^2t \ {}^1n/{}^1y \ {}^0m \ {}^0\eta \ o/u \ {}^2s \ {}^1s \ {}^2d$$

Az első két írásjelet *küsä/güsä*-nek értelmezhetjük. Ez a *küsä*- 'kívánni' ige²¹ egyes szám második személyű imperatívusa: «kívánj!» amely után nyilván valamilyen tárgyat kell várnunk. Ezt szemelláthatólag a ¹q/²t ¹n/²y betűk jelölik. Értelmezésük lehetséges változatai közül leginkább a *qan* értelmezés illeszkedik bele a szövegösszefüggésbe. Ez a *qan* 'vér' szó²² casus indefinitus-a. Az egész *küsä qan* kifejezés jelentése tehát «vért kívánj!» A ¹q ¹n ¹n olvasat esetén viszont a *qannî* alakot nyerjük, amelyet a *qan* 'vér' szó -*nî* ragos accusativusának értelmezhetünk. Ebben az esetben a *küsä qannî* kifejezés fordítása «kívánd a vért!» lehetne. Tárgyi szempontból ugyancsak lehetséges a *küsä oq ya* «nyilat—íjjat kívánj!» értelmezés, ez azonban már csak az *oq* szó írásmódja miatt is (ezt rendszerint az *OQ* piktogrammal írják) kevésbé valószínű.

A következő három jel: ⁰m ⁰η *o/u* értelmezése *im oη o* lehet. Az első szót a Kāšyaritól feljegyzett *im* 'jel, jelszó' kifejezéssel²³ azonosíthatjuk, míg az *oη* szóban leginkább az ²oη 'helyes' szót láthatjuk.²⁴ Végül az *o* szót az *ol* 'az; ő' állítmányként használt *o* változatának tekinthetjük.²⁵ Az egész kifejezés értelme tehát a következő lesz: «a jelszó, a helyes, az:» s az ezután következő jelekben egy jelszót vagy jelszószerű kifejezést kereshetünk. Így a hátralevő ²s ¹s ²d jeleket kézenfekvő *sü sî edi*-nek értelmezni. Az első szó, *sü*, az ótörök *sü* 'sereg' szó²⁶ casus indefinitus-a. A második szó *sî*-nek értelmezhető és az ótörök, középtörök *sî*- 'tör, széttör; szétver, legyőz (ellenséget)'²⁷ egyes szám második személyű imperativusának tekinthető. Különösen érdekes, hogy Kāšyari fenntartott egy mondatot, amelyben ez az ige a *sü* 'sereg' szóval áll kapcsolatban: *ol sîni sîdî* «szétverte a sereget.»²⁸ Így a *sü sî* kifejezést «(ellenséges) sereget verj meg!»-nek értelmezhetjük. Végül a ²d írásjelet *edi*-nek magyarázhatjuk és ezt az uyğur *edi* 'nagyon' szóval²⁹ azonosíthatjuk. Végeredményben tehát az íjmerevítő csontlemez feliratát következőképpen olvashatjuk és értelmezhetjük:

$${}^2k \ {}^2s \ {}^1q \ {}^1n \ (\text{vagy } {}^1n \ {}^1n) \ {}^0m \ {}^0\eta \ o \ {}^2s \ {}^1s \ {}^2d$$

küsä qan! (vagy *qannî*) *im* ⁰η *o*: *sü sî edi!*

«Vért kívánj! (vagy: Kívánd a vért!) A jelszó, a helyes, az: (ellenséges) sereget verj meg nagyon!»

²¹ DTS 329.

²² DTS 416—417.

²³ DTS 209.

²⁴ DTS 367.

²⁵ A. von Gabain: *Alttürkische Grammatik*.² Leipzig 1950. § 191, DTS 366.

²⁶ DTS 516.

²⁷ DTS 502.

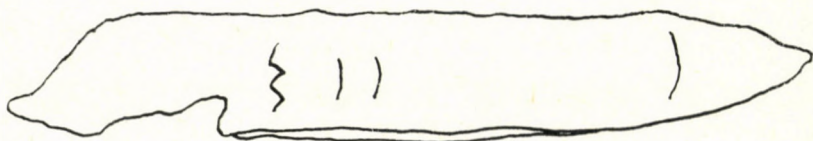
²⁸ DTS 502.

²⁹ DTS 163.

III

A csontlemez párján (Ye/142 felirat) mindössze 4 írásjel látható.³⁰ Jobbról balra olvasva a lemez jobb szélén először ²n olvasható, majd nagyobb üresen hagyott hely következik s a lemez közepe után ismét 3 jel látható: ¹n ¹n ⁰nč. A teljes olvasat tehát a következő:

¹n [vacat ?] ¹n ¹n ⁰nč

3. kép. Az Aymirlj-i íj másik középső merevítő lemeze (Vasilev után)

Fénykép hiányában sajnos nem lehet megállapítani, hogy eredetileg is csak ennyi rovásjel volt a csontlemezen s a 4 betű két egymással össze nem függő feljegyzés volt vagy a két jelcsoport között is voltak még betűk, de ezek lekelettek s eltűntek. Így a felirat(ok?) értelmezése bizonytalan marad. Ha a közölt rajz a lemezre bekarcolt felirat eredeti állapotát tükrözi s az első ¹n nem véletlen karcolás, akkor azt esetleg *una*-nak értelmezhetjük és az ótörök *una*-'egyetért, beleegyezik' ige³¹ egyes szám második személyű imperatívusi alakjának tarthatjuk: «érts egyet!». Gondolhatunk esetleg az ótörök *una* 'íme, lám, most' szóra³² is. A különálló három másik jelnél kézenfekvő az *inan inč* értelmezés. Az *inan* alak az *inan* 'hinni, bízni' ige³³ egyes szám második személyű imperatívusa: «bizzál!», *inč* pedig a középtörök *inč* 'nyugalom; nyugodt; nyugodtan' szóval azonosítható. A feljegyzés(ek) tehát következőképpen értelmezhető(k):

una [vacat ?] *inan inč*

«Érts egyet!» (vagy: «Most») «Bizzál nyugodtan!» (vagy: Bizzál! Nyugalom!)

Ismerve a lovasnomád népek körében az íjhoz fűződő mágikus képzeteket és az íjnak a dobhoz hasonló korábbi szerepét a samanizmusban,³⁴ az Aymirlj-i íjmerevítő csontlemez feliratát nyilvánvalóan varázsmondásnak, varázsigének kell tekintetnünk. Az íjhoz, nyílhoz fűződő varázsmondások legkorábbi példáját az Rg-veda VI. maṇḍala-jának 75. himnuszából ismerjük. Ezt a kultikus—mágikus szöveget részben a *purohita* (áldozatot bemutató pap) mondta el, amikor a fegyvereket — s köztük az íjat — egyenként átadta a királynak, rész-

³⁰ D. D. Vasilev: i. m. 81a Ye 142 feliratot fejjel lefelé ábrázolta, bizonyára ezért nem tudta az írásjeleket azonosítani.

³¹ DTS 612.

³² DTS 612.

³³ DTS 218.

³⁴ K. Meulí: Scythica. Hermes 70 (1935) 163. Az íj és nyíl ilyen funkciójára jó példát nyújt a nylon repülő Abaris alakja.

ben pedig a király a harcba induláskor. A *purohita*-nak az újra vonatkozó varázsmondása a következő volt:³⁵

*dhanvanā gā dhanvanājim jayema dhanvanā tivrāḥ samado jayema /
dhanuḥ śator apakāmaṃ kṛṇoti dhanvanā sarvāḥ pradiśo jayema //*

«Ijjal szerezzük meg az ökröket, ijjal (nyerjük meg) a harcot, ijjal győzzünk a heves csatákban;
az ijj veszi el a kedvét az ellenségnek, ijjal győzzünk minden világtáj felett!»

A királynak a nyilakra vonatkozó varázsmondása a harcba induláskor így hangzott:³⁶

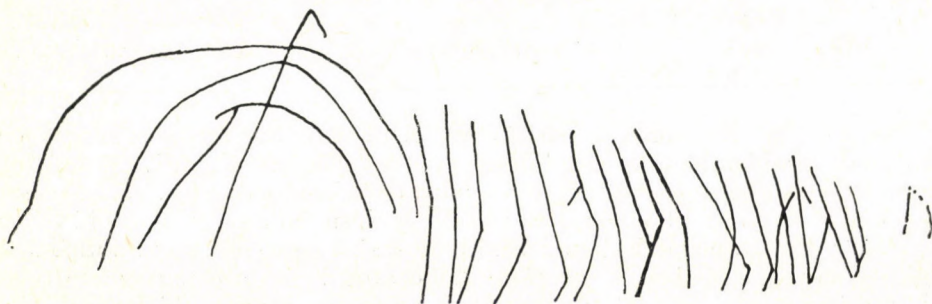
*avasṛṣṭā parā pata śaravye brahmasaṃśite /
gachāmitrān pra padyasva māmīśāṃ kaṃ canoc chiśaḥ //*

«Nyílzápor, varázsmondással élesített, kilőve repülj tova; menj, találd el az ellenfeleket, ne hagyj meg egyet sem az ellenségből!»

Ha a türk törzsek körében talán nem vált is kultikus—mágikus szertartássá az íj és nyíl hatékonyságának varázsmondással való növelése, de az e fegyverrel kapcsolatban az indo-irániaknál megfigyelhető mágikus képzetek mindenesetre náluk is megvoltak, mint ezt az Aymirliŷ-i íjmerevítő csontlemezek rovásírásos feliratai is bizonyítják.

IV

A környei íjmerevítő lemez rovásírásos felirata 15 jelből áll. Ezeket jobbról-balra írták s magasságuk fokozatosan nő, úgyhogy az utolsó betűk magassága már kétszerese az elsőkének. A jelek közötti távolság különböző, legnagyobb az 1. és 2., a 7. és 8., továbbá a 12. és 13. jel között. Az írás kivitele egyenetlen, ugyanannak a rovásjelnek a változatai is erősen eltérnek egymástól.

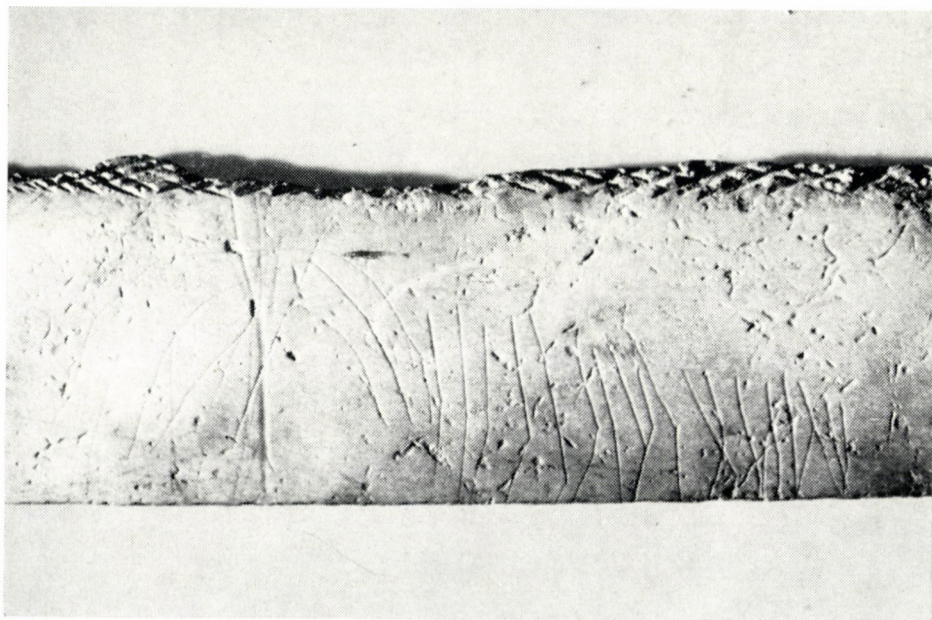
4. kép. A környei íj nagyobb középső merevítő lemeze rovásírásos feliratának átmásolással készített rajza

³⁵ Harmatta János: A hun aranyíj. MTA II OK 1 (1951) 123 skk. Az idézet a 131 sk. lapokon.

³⁶ Harmatta J.: i. m. 132 sk.

5. kép. A környei íj középső merevítő lemezei

6. kép. A környei íj nagyobb középső merevítő lemeze

A jeleket bekarcoló szemmel láthatólag nem tudott sem teljesen egyenes, sem pedig ívelő betűszárazakat húzni.³⁷

Az 1. jel nagy D betű felső részére emlékeztet. Baloldali szára összefüggően bekarcolt, a függőlegestől csak kissé eltérő vonás. Jobboldali ívelő szára szakadozott s felső része eltűnt egy nagy lyukban. A két szár felül sem ért teljesen össze. Ez az írásjel a ¹y eléggé archaikus formáját őrizte meg, amelyhez közelálló változatok a jeniszeji feliratokban is előfordulnak.³⁸ Ezek a D felső részére emlékeztető változatok elég híven követik még a szogd y jel alakját,³⁹ amely csak abban különbözik tőlük, hogy függőleges szára kissé magasabbra nyúlik, mint az ívelő.

A 2. és a 9. írásjel az orchoni—jeniszeji rovásírás ²k betűjének leggyakrabban használt változatát képviseli. A 3. és az 5. jel a ⁰č-nek a jeniszeji feliratokban előforduló egyik jellegzetes változatát követi.⁴⁰ A második ⁰č (5. jel) alakja kissé eltér az elsőől (3. jel), amennyiben két szára alul sokkal közelebb van egymáshoz. Ennek az az oka, hogy a bekarcoló kése a 4. betű felső ferde szára rovásánál leszaladt a lemez széléig s ezt a rovást használta fel azután a második ⁰č (5. jel) alakjának kialakításához.

A 4. betű az oq/go rovásjelnek a jeniszeji feliratokban használt változata. Baloldali ferde szára leszaladt a lemez széléig s a bevéső ezt használta fel az 5. jel (⁰č írásához) is.

A 6. jel kissé balra ferdülő vonás, amelynek alsó vége kissé balra törik meg. Ugyanez az alakja a 12. rovásjelnek is. Aligha lehet kétséges, hogy e két betű az orchoni—jeniszeji rovásírás ¹l jelének archaikus változata. A jeniszeji feliratokban is jól megfigyelhető, hogy az ¹l és az a/ä alsó ferde szára olykor csaknem vízszintes.⁴¹ Ez kétségtelenül archaikus vonás, mert a forrásul szolgáló szogd ³ és ⁰δ írásjeleknél az alsó bal szár rész vízszintes.⁴² A környei felirat ¹l rovásjele még pontosan követi a szogd ⁰δ alakját.

A 7. betű két egymást keresztező szárból áll. A jobboldali szár ívelt, a baloldali szár jobb alsó vége pedig tompaszögben törik meg bal felé. Ez nyilvánvalóan az orchoni—jeniszeji rovásírás ⁰z jelének egyik változata. A ⁰z hasonló betűformái a jeniszeji feliratokban is előfordulnak.⁴³

A 8. írásjel balra hajló, középen tompa szögben megtört vonal. Ez a betűalak o/u-nak vagy ¹n-nek értelmezhető, utóbbinak ugyanis a jeniszeji feliratokban előforduló szögletes változata is.⁴⁴ A 9. betű — mint láttuk — ²k, a 10. írásjel pedig — egy csaknem egyenes, közel függőleges rovás — ²s/⁰š. Ugyanez az alakja a 14. és a 15. betűnek, így ezek is ²s/⁰š-nek határozhatók meg.

A 11. rovásjel enyhén jobbra ívelt vonalból áll, amelynek felső részéből bal felé rövid vonás indul ki. Ez az ⁰η-nek a jeniszeji feliratokban is előforduló

³⁷ Hálás köszönetemet fejezem ki *Erdélyi Istvánnak*, aki e feliratról kitűnő képeket bocsátott rendelkezésemre s ezáltal a felirat tanulmányozását számomra lehetővé tette.

³⁸ *D. D. Vasilev*: i. m. 7 (írástáblázat) ¹y/2—4.

³⁹ *V. A. Livšic*: О происхождении древнетюркской рунической письменности. СТ 1978/4. 94.

⁴⁰ *D. D. Vasilev*: i. m. 7 (írástáblázat) ⁰č/2.

⁴¹ *Pl. D. D. Vasilev*: i. m. 84 Ye 3 felirat 2. sorában az e ²l ⁰m ²k ä szóban az ä, az o ¹y ¹l ⁰m szóban az ¹l betűnél.

⁴² *V. A. Livšic*: i. m. 94.

⁴³ *D. D. Vasilev*: i. m. 7 (írástáblázat) ⁰z/7—9, 10—11 (utóbbi kettő tükörfordított).

⁴⁴ *D. D. Vasilev*: i. m. 7 (írástáblázat) ¹n/3.

egyik változata.⁴⁵ A 12. betű — mint láttuk — ¹l. A 13. írásjel két tompaszögben megtört függőleges vonásból áll. Ez a ¹d jelének a jensiszeji türki rovásírásos feliratokban előforduló változata.⁴⁶ A betű két párhuzamos szára nincs közelebb egymáshoz, mint a mellettük bekarcolt betűkhöz. Ez a jelenség a jensiszeji feliratokban is előfordul.⁴⁷ Ha a két betűszárat külön írásjeleknek fogjuk fel, akkor az o/u o/u vagy ¹n ¹n (illetve kombinációik: o/u ¹n vagy ¹n o/u) olvasat adódik. Utóbbi esetben a felirat 16 írásjelet tartalmazna.

Mindezek alapján a környei felirat olvasata a következő lesz:

¹y ²k ⁰č ⁰q ⁰č ¹l ⁰z ¹n ²k ²s/⁰š ⁰η ¹l ¹d/o — o/¹n — ¹n ²s/⁰š ²s/⁰š

V

A felirat kezdetén a veláris ¹y jelet a rákövetkező palatális ²k miatt nyilvánvalóan önálló szónak kell felfognunk. Minthogy a 4. betű *oq/go* (az *oq* 'nyíl' szó piktogrammja), amelyet egy íjmerevítő lemez feliratán valóban kézenfekvő az *oq* 'nyíl' szónak értelmezni, a ¹y rovásjelet nagy valószínűséggel a *ya* 'íjj' szó írásképeként tekinthetjük. A *ya* 'íjj' és az *oq* 'nyíl' szavak ilyen együttes előfordulása nem áll párhuzam nélkül a régi török nyelvekben. Az ujjurból idézhetjük a ... *ya qurup oq atıp* ... «... ijjat feszítve nyilat kilóve ...»⁴⁸ vagy a ... *ya oq birlä* ... *atladı* ... «... ijjal nyillal ... hadra kelt ...»⁴⁹ kifejezéseket.

A környei feliratban is valószínűleg igealakok rejtőznek a *ya* után álló ²k ⁰č és az *oq* szót követő ⁰č ¹l jelesoportokban. A ²k ⁰č írásképet *küčä*-nek értelmezhetjük s ebben a *küčä*- 'erőfeszítést tesz; megfog, megtart; elvesz, elrabol' ige⁵⁰ egyes szám második személyű imperatívusi alakját, az előtte álló névszói formában pedig a *ya* 'íjj' szó casus indefinitus-át láthatjuk. Az egész *ya küčä* kifejezés jelentése tehát «íjjat ragadj!» lesz.

Az *oq* szó után következő ⁰č ¹l betűket egy vagy két szónak is értelmezhetjük. Az első esetben *čal* alakot kapunk, amely az ótörök *čal*- 'ütni, dobni' ige⁵¹ lehetne egyes szám második személyű imperatívusa. Az *oq* 'nyíl' szó azonban aligha állhat tárgyként e mellett az ige mellett, mert — mint fentebb láttuk — az ótörök szövegekben csak az *oq at*- 'nyilat löni' kifejezés használatát lehet kimutatni. A második lehetőség az, hogy a ⁰č ¹l írásképet két igealaknak, *ač*-nak és *al*-nak értelmezzük. Az első az *ač*- 'kinyit, kiold',⁵² a második pedig az *al*- 'megfog, megragad stb.' ige⁵³ lehet az egyes számú második személyű imperatívusa. Az *oq ač al* kifejezés értelmezése tehát «nyilat oldj ki, fogd meg!».

A következő két jel ⁰z ¹n, majd palatális ²k következik, tehát az ¹n és a ²k között szóhatárnak kell lennie. Azonban a ⁰z ¹n jeleket is nehéz egy szónak

⁴⁵ D. D. Vasilev: i. m. 7 (írástáblázat) ⁰n/9.

⁴⁶ D. D. Vasilev: i. m. 7 (írástáblázat) ¹d/13 (Ye 14,3. sor, Ye 24,3. sor, Ye 108,3. sor).

⁴⁷ D. D. Vasilev: i. m. Ye 11, Ye 18, Ye 27, Ye 49, Ye 108 stb.

⁴⁸ DTS 65.

⁴⁹ DTS 221.

⁵⁰ DTS 323.

⁵¹ DTS 137.

⁵² DTS 3.

⁵³ DTS 32.

értelmezni, mert a lehetséges értelmezések (pl. *azīn* 'kevés', *uzun* 'hosszú') egyike sem illik a szövegösszefüggésbe. Elfogadható viszont a szövegösszefüggés szempontjából a jelentés akkor, ha a két jelet következőképpen két szónak értelmezzük: *uz anī* «ügyesen (jól) azt».⁵⁴ Ebben az esetben ez a kifejezés nyilván az *al* igealakhoz tartozik s az *oq ač al uz anī* szövegrész értelmezése a következőképpen alakul: «nyilat oldj ki, jól fogd meg azt!».

Az ezután olvasható ²k ²s/⁰š ⁰η ¹l betűcsoportban a szóhatárt szemmel láthatólag az ¹l rovásjel előtt kell keresnünk. Az utóbbi jelet ismét az *al* «fogd (meg)!» igealaknak értelmezhetjük, az előtte álló betűk tehát egy tárgyat (accusativust vagy casus indefinitus-t) és esetleg egy határozót jelölhetnek. Így kézenfekvő a ²k ²s/⁰š írásjelekben a *keš* 'tegez' szót⁵⁵ keresnünk, az ⁰η betűt pedig az *oη* 'jobboldali, jobboldalt' szónak⁵⁶ értelmeznünk. Ez a szövegrész tehát következőképpen fordítható: «tegezt jobboldalt fogj!».

Ezek az utasítások szemmel láthatólag igen fontosak. A harcok először vegye kézbe íjját, majd oldja ki a nyilat és fogja meg azt. Az egykori ábrázolások alapján ítélve a lovas harcosok a tegezt a jobb oldalukon hordták az övükre függesztve. Az egyik jeníseji felirat (Ye 10/5) szövege meg is erősíti ezt: *altun-luy kešig belimkā bantīm* «arany tegezt kötöttem övemre».⁵⁷ A nyíl kioldása vagy a tegez kinyitását jelenthette vagy a nyilak a tegezen össze is voltak kötve, hogy ne csörögjenek és főleg, hogy tollazatuk ne sérüljön meg, mert egyébként vágta közben összeverődtek. Egy Kāšyarítól (I 457) feljegyzett mondat utal is erre: *oq keštā čaldīr čaldīr eflī* «a nyíl csörgött a tegezen».⁵⁸ De nemcsak a nyilat kellett helyes fogással előkészíteni, hanem a tegezt is, hogy a folyamatos nyíllövés lehetséges legyen. Ha az íjász a bal kezében tartotta az íjat, akkor a tegezenek feltétlenül jobb oldalán kellett lennie, hogy vágta közben is gyorsan tudja belőle kihúzni a nyilakat.

A következő jel három lehetséges olvasata közül nyelvi és tárgyi okokból valójában csak kettő vehető számításba: ¹d és ¹n ¹n. Az előbbi olvasatot *ad*-nak, az *at*- (> *ad*-) '(nyilat) löni' ige⁵⁹ egyes szám második személyű imperativusának, az utóbbit viszont az *īnan*- 'bizni' ige⁶⁰ hasonló alakjának értelmezhetjük. Bár az *īnan* 'bizzál'⁶¹ alak előfordul az Aymīrlīy-i íjmerevítő csontlemez feliratában, a környei rovásírásos feliratban az *ad* 'lőjj!' értelmezés jobban illik a szövegösszefüggésbe, mert e szó előtt a szöveg éppen a lövéshez való felkészülés egyes mozzanatait tárgyalta.

A két utolsó írásjelnek szintén többféle értelmezése lehetséges. Ha fenn-tarjuk az *s/š*-nél a palatális—veláris közötti különbségtevést a felirat orthográfiájában, akkor a két utolsó betűt *sū es*-nek értelmezhetjük s e kifejezésben *sū* a *sū* 'sereg' szó⁶¹ casus indefinitus-a, *es* pedig az *es*- 'fúj; szétszór' ige⁶² egyes szám második személyű imperativusa. A kifejezés jelentése tehát «(ellenséges) sereget szórj szét!» lehetne. Minthogy azonban kétségtelen biztossággal nem dönthető el, hogy a környei felirat tett-e különbséget a veláris és palatális

⁵⁴ DTS 620 *uz* 'ügyes, ügyesen'.

⁵⁵ DTS 303.

⁵⁶ DTS 367.

⁵⁷ DTS 303.

⁵⁸ DTS 303.

⁵⁹ DTS 7 és 65.

⁶⁰ DTS 218.

⁶¹ DTS 516.

⁶² DTS 183.

¹s/¹š és ²s/²š között, nem zárható ki teljesen a *sü sī* értelmezés lehetősége sem. Utóbbi értelmezés esetén *sī* a *sī-* 'tör, széttör széttör; szétver, legyőz (ellenséget)' ige⁶³ egyes szám második személyű imperativusa lehetne s a kifejezés jelentése «(ellenséges) sereget verj szét (vagy: verj meg)!» volna.

A fentebbi fejtegetések figyelembe vételével a környei rovásírásos felirat értelmezése a következő lehetne:

ya küčä ! oq ač ! al uz anī ! keš oŋ al ! ad ! sü es !

«Ijjat ragadj! Nyilat oldj ki! Fogd jól meg azt! Tegezt jobboldalt fogj! Lőjj! (Ellenséges) sereget szórj szét!»

VI

Összehasonlítva a környei íjmerevítő lemez feliratát az Aymirliŋ-i íjjével, megállapíthatjuk, hogy a kettő között tartalmi és funkcionális rokonság áll fenn. Mindkettő olyan mondás, amelynek célja az íjász harckészségének növelése, az ellenséges sereg megsemmisítése volt. E tekintetben e feliratok szemlélete meglepően közeláll az Rg-veda VI. 75 himnuszának az íjra és nyílra vonatkozó — fentebb idézett — varázsmondásaihoz. Az íjhoz és nyílhoz fűződő mágikus képzetek bizonyára régi közös elemnek tekinthetők az indo-iráni és a türk törzsek kultúrájában.

A rovásírásos felirattól balra — mint már Erdélyi István helyesen megfigyelte⁶⁴ — egy «tamgaszerű» jel helyezkedik el. E jel tengelye a függőlegestől közel 30°-ban jobbra eltérő egyenes bekarcolás, amelynek felső vége jobbfelé és szögben visszahajlik s a tengelyből kétoldalt 3—3 közel párhuzamos, kissé ívelt vonás nyúlik lefelé a tengely alsó végének szintjéig.

E tamga legközelebbi párhuzamait a Jeniszej-vidéki feliratokon találjuk meg, ahol három változata is előfordul.⁶⁵ Ezek szerkezete azonos a környei íjmerevítő lemezen látható jellel, az eltérés mindössze annyi, hogy a jel tengelyéből kétoldalt nem 3—3, hanem 1—1 vonás indul ki. Eredetét tekintve a tamga talán egy kifeszített íjnak és egy nyílnek az elvont ábrázolása. Mindenesetre figyelemreméltó az egyezés a környei és a jeniszeji türk tamgák között, mert ez is tovább erősíti azokat a kapcsolatokat, amelyek az avar és a jeniszeji türk rovásírásos írásbeliség között megfigyelhetők.⁶⁶

VII

A környei temető 60. sírjában talált íj középső merevítő csontlemezőnek párján is rovásírásos felirat figyelhető meg.⁶⁷ A lemez felülete erősen megrongálódott s emiatt a felirat jelei nehezen vehetők észre és határozhatók meg. Legvilágosabban a lemez közepén egy Y alakú betű figyelhető meg, amely az orchoni—jeniszeji rovásírás ²l jelével azonosítható. Ettől balra egy fordított Y alakú jel vehető ki, amelynek jobb alsó szára kissé szakadozott. Ez nyilván-

⁶³ DTS 502.

⁶⁴ Erdélyi I.: Ant. Tan. 16 (1969) 210.

⁶⁵ D. D. Vasilev: i. m. 51 Ye 2, Ye 2, Ye 51, Ye 109.

⁶⁶ Harmatta János: Az avarok nyelvének kérdéséhez. Ant. Tan. 30 (1983) 81.

⁶⁷ Hálás köszönetemet fejezem ki Erdélyi Istvánnak a lemez fényképéért, amelyet 1984. IV. 25-én küldött meg nekem (4. kép).

valóan $^0\check{c}$ -nek határozható meg. A $^0\check{c}$ bal szára mellett rövid, a $^0\check{c}$ -nek csak középig felnyúló függőleges betűszár figyelhető meg, amelynek felső végéből 45° -os szögben rövid vonás nyúlik jobbra lefelé. Ez kétségtelenül kisalakú i/\check{i} . E jelnek hasonló kisalakú változatát a jeniszeji feliratok is használták.⁶⁸ Végül ettől jobbra egy fordított *svastika*-alakú betű látható, a 0z -nek a jeniszeji feliratokban is előforduló egyik változata.⁶⁹

7. kép. A környei íj kisebb középső merevítő lemeze rovásírásos feliratának átmásolással készített rajza

Az íjmerevítő lemez felülete az 2l -től jobbra erősebben lepusztult, azonban mintha itt is kivehető volna két betű halvány nyoma. A lemez jobb szélén halványan egy függőleges betűszár látszik, amelynek felső részéhez egy fordított W alakú bekarcolás csatlakozik. Ez 2r -nek határozható meg. Végül e jel és a világosan látható 2l között mintha egy rövidszárú, bal felé hajló tükrörfordított F alakú jel maradványai látszanának. Ha a lemez felülete nem véletlenül kelti ezt a benyomást, akkor itt egy 2k jel olvasható. Végeredményben tehát a felirat a következő lehet:

2r 2k 2l $^0\check{c}$ i/\check{i} 0z

Ez az íráskép szemelláthatólag egy kéttagú személynevet vagy egy személynevet és egy méltóság nevet ad vissza, amely *Erk Elči* vagy *Erik Elči*, illetve *Erk elči* vagy *Erik elči* lehetett. Az első tag az *erk* 'erő, hatalom'⁷⁰ vagy az *erik* 'gyors'⁷¹ szóból keletkezhetett. Az előbbi személynévi használatára az uyyur *Erk Arslan* névben van is példánk.⁷² A második tag az *elči* 'követ, méltóságviselő, kormányzó' szó, amely a jeniszeji *Elci Čur* és az uyyur *Elči Tiri* személynevekben is előfordul.⁷³ Éppen ezért nem lehet teljes biztossággal eldönteni, hogy e szó az *Erk elči* kapcsolatban személynévi elem-e vagy pedig méltóságnév. A sír gazdag mellékletanyaga alapján joggal lehet arra gondolni, hogy a benne eltemetett személy méltóságviselő: *elči* volt. A név után álló 0z írásjelet az *öz* 'maga; saját' névmásnak⁷⁴ értelmezhetjük és névmási állítmánynak foghatjuk fel. Így a feliratnak következő értelmezése adódik:

Erk (vagy *Erik*) *elči* (vagy *Elči*) *öz*
«*Erk* (vagy *Erik*) *elči* (vagy *Elči*) sajátja».

⁶⁸ *D. D. Vasilev*: i. m. 84 Ye 3,5. sor a $^2l^0\eta^2r$ i szóban, 6. sor a 2s i 0z 0m \bar{a} szóban stb.

⁶⁹ *D. D. Vasilev*: i. m. 7 (írástáblázat) $^0z/15$, 16, 20.

⁷⁰ DTS 179.

⁷¹ DTS 177.

⁷² DTS 179.

⁷³ DTS 169–170.

⁷⁴ DTS 394.

	1	2	3	4	5	Σ
i/i					r	Ye r
o/u		>				Ye >
¹ y				h		Ye h
^o c				λ	λ	Ye λ λ
¹ d				>>		Ye >>
² d		X				Ye X
² k		⊗		∪	∩	Ye ∩ ∪ ∩
¹ l	∨			∪		Ye ∨ ∪
² l					Y	Ye Y
^o m		⊗				Ye ⊗
¹ n		∪))		Ye))
^o nc			ξ			Ye ξ
^o η		†		∪		Ye † ∩
¹ q		h				Ye h
oq				↑		Ye ↑
² r					∪	Ye ∪
¹ s/ ¹ s						Ye
² s/ ² s		∧)		Ye ∧
č	⋈					Ye ⋈
oz				X	∩	Ye X ∩

8. k p.  sszehasonlító  r st bl zat. Jelmagyarázat: 1 – Taš T be, 2 – Aymirli y, 4 – Környe, nagyobb lemez, 5 – Környe, kisebb lemez, Ye – jeniszeji feliratok

E felirat tehát az új tulajdonosát nevezte meg. Hasonló tulajdonos feliratokat a Jeniszej vidékéről is ismerünk.⁷⁵ E felirat érdekessége az *elči* méltóságnév, amely mindenképpen alapja az *Elči* személynévnek is, ha az *el č i* írásképet esetleg így akarjuk értelmezni. E szó tovább bővíti az avar állam és társadalom szervezetére vonatkozó ismereteinket, amennyiben a már korábban ismert *qayan*, *qatun*, *qapyan*, *tudun*, *targan*, *yuyuruš*, *qansančī*, *ayinčī* méltóságnemekhez⁷⁶ most kilencedikként *elči* csatlakozik. Mivel az *elči* (~ *ilči*) méltóságnév az *el* (~ *il*) 'törzsszövetség, törzsi szervezet, állam' szó -*či* képzős származéka, előbukkanása a környei rovásírásos feliratban ennek a fontos ótörök politikai – társadalmi fogalomnak az ismeretét az avaroknál is bizonyítja.

⁷⁵ Pl. D. D. Vasilev: i. m. 42 Ye 80.

⁷⁶ Harmatta J.: Ant Tan. 30 (1983) 71 és Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 256.